

داوری علمی و پاسداری از اصالت پژوهش در عصر هوش مصنوعی

محمدابراهیم روشن ضمیر^۱

۱. سردبیر، گروه علوم قرآنی و حدیث، دانشگاه علوم اسلامی رضوی، مشهد، ایران. رایانامه:

roshanzamir@razavi.ac.ir

مقدمه

احراز اصالت پژوهش‌های دانشگاهی یکی از دغدغه‌های مهم و دیرینه مراکز علمی است. این مراکز از گذشته با اهدافی چون تأمین امنیت حریم خصوصی افراد، رعایت حقوق مادی و معنوی پژوهشگران، نهادینه کردن اصول اخلاق علمی، پاسداشت آزادی‌های علمی پژوهشگران، جلوگیری از تضعیف اعتبار ملی و بین‌المللی جامعه علمی ایران، فراهم کردن زمینه اطمینان به پژوهش و پژوهشگران، و ترویج رفتارهای مطلوب پژوهشی، به تدوین مقرراتی برای پژوهش‌های علمی مبادرت کرده‌اند.

تدابیر قانونی و نهادی

تعیین شرایطی برای داوری، همچون تعدد و ناشناس بودن داوران در نشریات، تدوین شیوه‌نامه‌های داوری، استفاده از ابزارهای مشابهت‌یابی، و تصویب قوانین بازدارنده، بخشی از این تدابیر است. در همین راستا، مجلس شورای اسلامی قانون پیشگیری و مقابله با تقلب در تهیه آثار علمی را در مردادماه ۱۳۹۶ تصویب کرد و آیین‌نامه اجرایی آن در مرداد ۱۳۹۸ از سوی هیئت وزیران ابلاغ شد. در این قانون، مجازات‌های سنگینی برای مرتکبان تخلف علمی در نظر گرفته شده است. وزارت علوم، تحقیقات و فناوری نیز در آیین‌نامه یکپارچه آموزش، برای مرتکبان تخلف علمی (جعل، تقلب، کپی برداری و دیگر مصادیق) مجازات‌هایی تعیین کرده است.

چالش هوش مصنوعی

با این حال، این نگرانی هر روز بیشتر می‌شود. با پیدایش هوش مصنوعی و استفاده گسترده و آسان از این ابزار، احراز اصالت نوشته‌های علمی به مراتب دشوارتر از گذشته شده است. هرچند برخی از اقدامات پیشین همچنان کارآمدند، اما با توجه به پیشرفت شگفت‌انگیز هوش مصنوعی، اثر آنها بسیار کاهش یافته است. اگر روزی استفاده از سامانه‌های مشابهت‌یاب می‌توانست تا حدودی از کپی‌برداری جلوگیری کند، امروز دیگر این ابزار چاره‌ساز نیست. هوش مصنوعی می‌تواند چنان عبارت‌پردازی را تغییر دهد که حتی نویسنده اصلی نیز نتواند عدم اصالت آن را تشخیص دهد.

نقش داور انسانی

با وجود آنچه گفته شد، راه احراز اصالت نوشته‌های علمی مسدود نیست. راهکارهایی ساده و کم‌هزینه وجود دارد و در این میان، عامل انسانی یعنی داور همچنان نقش مهمی ایفا می‌کند. تجربه نشان داده است که با وجود استفاده از فناوری‌های جدید، اگر داور کمی وقت بگذارد و دقت کند، احراز اصالت یا عدم اصالت نوشته امکان‌پذیر است.

نشانه‌های عدم اصالت

صرف نظر از لزوم صلاحیت علمی داور و تسلط او بر موضوع، برخی از مواردی که داور بر اساس آنها می‌تواند اصالت یا عدم اصالت متن مورد داوری را احراز کند، به شرح زیر است:

۱. بررسی منابع: کافی است داور به‌طور تصادفی برخی از منابع، به‌ویژه منابع ناشناخته را بررسی کند. تجربه نشان داده است که این ساده‌ترین راه برای احراز اعتبار یا عدم اعتبار علمی مقاله یا پایان‌نامه است. یکی از کارهای معمول هوش مصنوعی، جعل منابع است. یادکرد حتی یک منبع جعلی در فهرست منابع، به هیچ وجه قابل توجه نیست.

۲. ارجاع مستقیم و گسترده به منابع انگلیسی یا زبان‌های خارجی دیگر: با توجه به اینکه دسترسی به منابع انگلیسی (اعم از کتاب و مقاله) دشوار است و افزون بر این، استفاده از آنها نیاز به تسلط بر زبان انگلیسی دارد، استناد مستقیم و گسترده می‌تواند موجب تردید در اصالت مقاله یا پایان‌نامه شود. در این‌گونه مقالات، باید نویسنده منابع را با تعیین صفحات دقیق مورد استناد، به ضمیمه مقاله ارسال کند. در جلسات حضوری دفاع از پایان‌نامه‌ها نیز باید توانایی استفاده دانشجو از این منابع احراز شود. از آنجا که استفاده از معادل‌های انگلیسی برای واژه‌ها و اصطلاحات تخصصی نیاز به تسلط بر زبان انگلیسی دارد، استفاده گسترده از این‌گونه معادل‌ها نیز می‌تواند نشانه عدم اصالت باشد.

۳. مطالب دارای ارجاعات مبهم: ارجاع مطلب واحد با عبارات متفاوت به منابع مختلف (انگلیسی و فارسی)، نشانه روشنی از عدم اصالت مطلب است.

۴. فراوانی مطالب بدون ارجاع: گستردگی مطالب (چند صفحه) بدون ارجاع به هیچ منبعی می‌تواند نشانه عدم اصالت باشد.

۵. استناد نمایی: گاهی نویسنده برای مطالب کپی‌شده یا ساخته هوش مصنوعی، چند ارجاع به کتاب‌های لغت و مانند آن اضافه می‌کند تا وانمود کند مطالب مستند است، در حالی که این استنادات هیچ ارتباطی به محتوای اصلی ندارد. یکی از منابع مورد علاقه هوش مصنوعی در مقالات قرآنی، ارجاع به مفردات راغب است.

۶. ارجاع به منابع واقعی اما بدون وجود مطلب در آن منابع: در مواردی هوش مصنوعی مطالبی را به کتاب‌هایی مانند تفسیر المیزان و نمونه ارجاع می‌دهد، در حالی که به‌رغم واقعی بودن منبع، مطلب مورد نظر در آن نیست یا آن‌گونه که نقل شده، نیست. گاهی هوش مصنوعی با افزودن کلمه‌ای در میان مطالب ارجاع‌شده، محتوا را تغییر می‌دهد؛ به عنوان نمونه، در میان مطالب یک پاراگراف که علامه طباطبایی درباره اقتصاد بیان کرده، کلمه «مقاومتی» را به دنبال کلمه اقتصاد افزوده است، بدون هیچ تغییر دیگری. یا گاهی تفسیر آیات سوره‌های ابتدایی قرآن را به مجلدات پایانی برخی تفاسیر ارجاع می‌دهد.

۷. استناد واژه‌ها و اصطلاحات نوپدیدی به منابع قدیمی: روشن است که استناد واژه‌ها و اصطلاحات نوپدیدی مانند نظام استکباری، نظام سلطه، اقتصاد مقاومتی و مانند آن به تفاسیر مربوط به پنجاه سال پیش، می‌تواند داور را نسبت به اعتبار منبع حساس کند.

جمع‌بندی

۱. هیچ‌کدام از این موارد به‌تنهایی نمی‌تواند عدم اصالت متن را اثبات کند، اما تجمیع آنها می‌تواند داور را در احراز یا عدم احراز اصالت متن کمک کند.
۲. یادکرد این امور به معنی غفلت از مسئولیت سردبیر و هیئت تحریریه نسبت به نظارت بر فرایند داوری، اطلاع‌رسانی به داوران و به‌روزرسانی سیاست‌های مجله متناسب با تحولات فناوری نیست.
۳. مرز بین تخلف عمدی و ضعف روش‌شناختی یا بی‌تجربگی نویسنده بسیار باریک است؛ باید دقت کرد تا از جاده انصاف خارج نشویم.
۴. داوران به‌عنوان مهم‌ترین عامل انسانی در فرایند داوری، همچنان نقش بی‌بدیلی در حراست از اصالت آثار علمی ایفا می‌کنند. تقویت توانمندی آنها و به‌روزرسانی ابزارها و سیاست‌های مجلات، می‌تواند این نقش را در عصر هوش مصنوعی مؤثرتر کند.